FRAZEOLOGIK LAKUNALARNING MORFOLOGIK XUSUSIYATLARI: O’ZBEK VA INGLIZ TILLARI QIYOSIDA

Raxmonova Ra’nogul
Qo’qon Universiteti mustaqil izlanuvchisi
ranorahmonova872@gmail.com
https://orcid.org/0009-0009-2341-8219
https://doi.org/10.5281/zenodo.23669615

Annotatsiya. Mazkur tezisda frazeologik lakunalarning morfologik xususiyatlari, ularning tarkibiy qismlarida namoyon bo‘ladigan grammatik farqlar hamda turli tillarda frazeologik ma’noni ifodalashning o‘ziga xos jihatlari qiyosiy tahlil qilinadi. Frazeologik lakunalar bir tildagi barqaror iboraning boshqa tilda to‘liq muqobiliga ega bo‘lmasligi yoki mavjud muqobillar bilan morfologik va grammatik jihatdan farqlanishi bilan tavsiflanadi. Tadqiqotda o‘zbek tilining agglutinativ xususiyatlari va ingliz tilining grammatik shakllanish tizimi o‘rtasidagi tafovutlar, qo‘shimchalarning vazifasi, grammatik kategoriyalar, komponentlarning morfologik turg‘unligi hamda frazeologik variantlilik masalalari yoritiladi. Tadqiqot natijalari frazeologik lakunalarni aniqlashda faqat leksik tarkibni emas, balki so‘z shakllari, grammatik munosabatlar va iboraning yaxlit ma’nosini ham hisobga olish zarurligini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: frazeologik lakuna, frazeologik birlik, morfologik xususiyat, grammatik kategoriya, morfema, affiks, morfologik turg‘unlik, qiyosiy tilshunoslik, ingliz tili, o‘zbek tili.

Kirish

Frazeologik birliklar tilning leksik-grammatik tizimida alohida o‘rin egallab, nutqda obrazlilik, ekspressivlik, baholash va milliy-madaniy mazmunni ifodalashga xizmat qiladi. Ularning asosiy xususiyati tarkibiy qismlarning muayyan tartibda birikishi, ma’noning ko‘pincha yaxlit holda shakllanishi hamda nutqda nisbatan barqaror qo‘llanishidir. Biroq turli tillardagi frazeologik birliklar o‘zaro qiyoslanganda ularning nafaqat leksik tarkibi va ma’nosi, balki morfologik shakllanishi ham farqlanishi kuzatiladi. Jumladan, ot va fe’l shakllari, egalik va kelishik ko‘rsatkichlari, zamon shakllari, so‘z yasovchi affikslar hamda grammatik kategoriyalarning ifodalanishi frazeologik birliklarning tarkibiy xususiyatlariga ta’sir ko‘rsatadi. Z. Narmuratovning frazeologik birliklar komponentlari va strukturaviy modellariga bag‘ishlangan tadqiqotida ham ingliz va o‘zbek tillaridagi frazeologik konstruksiyalarning shakllanishida morfologik vositalar va sintaktik munosabatlarning o‘rni ko‘rsatib berilgan (Narmuratov).

Frazeologik lakunalarni morfologik jihatdan o‘rganishning dolzarbligi shundaki, bir tilda muayyan grammatik shakl orqali ifodalangan frazeologik ma’no boshqa tilda boshqa morfologik vositalar, grammatik konstruksiya yoki izohli birikma yordamida berilishi mumkin. Bu o‘rinda lakunani oddiy grammatik farq bilan aynanlashtirmaslik lozim: morfologik lakunarlik frazeologik birlikning boshqa tilda to‘liq morfologik va frazeologik muqobili mavjud bo‘lmasligi yoki muqobilning grammatik tashkil topishi sezilarli farqlanishi orqali namoyon bo‘ladi. Masalan, ingliz tilidagi to spill the beans iborasi o‘zbek tilida sirni oshkor qilmoq tarzida izohlanishi mumkin. Inglizcha iborada spill fe’li, the artikli va beans otidan tashkil topgan barqaror konstruksiya mavjud bo‘lsa, o‘zbekcha ifodada sir-ni shaklidagi tushum kelishigi hamda oshkor qil-moq fe’lli konstruksiyasi qatnashadi. Bu misolda ma’no saqlanishi mumkin, ammo frazeologik obraz, grammatik tashkil topish va morfologik vositalar o‘zaro to‘liq mos kelmaydi. Lakunalarni til tizimlari o‘rtasidagi nomuvofiqlik sifatida o‘rganish ularning grammatik va madaniy omillarini farqlash imkonini beradi (Denisova-Schmidt, Markovina va Nicolas-Kryzhko).

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqotda tavsifiy, qiyosiy-chog‘ishtirma, morfemik va struktur-semantik tahlil metodlaridan foydalanildi. Tahlil obyekti sifatida ingliz va o‘zbek tillaridagi frazeologik birliklarning grammatik shakllanishi hamda ular o‘rtasidagi morfologik muvofiqlik yoki nomuvofiqlik holatlari belgilandi. Morfemik tahlil yordamida so‘z o‘zagi, so‘z yasovchi va shakl yasovchi affikslar, kelishik, egalik, zamon va boshqa grammatik ko‘rsatkichlar o‘rganildi; qiyosiy tahlilda esa bir xil yoki yaqin ma’noni ifodalovchi birliklarning grammatik kategoriyalari va tarkibiy qismlaridagi farqlar aniqlandi. Shuningdek, frazeologik birliklarning morfologik turg‘unligi, ya’ni ularning tarkibiy qismlari grammatik o‘zgarishlarga qay darajada yo‘l qo‘yishi va bunday o‘zgarishlar iboraning yaxlit ma’nosiga ta’sir qilishi hisobga olindi. Metodologik asos sifatida frazeologik birliklarning strukturaviy modellari, substantiv frazeologizmlarning grammatik xususiyatlari va frazeologizmlarning tasnifiga bag‘ishlangan zamonaviy tadqiqotlar olindi (Narmuratov, Usarova, Asatullayeva).

Keltirilgan misollar nazariy-qiyosiy tahlil uchun xizmat qiladi; ular keng ko‘lamli korpus yoki eksperimental tadqiqot natijalari sifatida talqin qilinmaydi.

Natijalar

Tahlil natijasida frazeologik lakunalarning morfologik jihatlarini to‘rtta asosiy yo‘nalishda tavsiflash mumkinligi aniqlandi. Birinchisi, grammatik kategoriya nomuvofiqligi bo‘lib, bunda bir tildagi frazeologik birlik boshqa tilda boshqa so‘z turkumi yoki grammatik shakl bilan ifodalanadi. Masalan, ingliz tilidagi by heart birikmasi o‘zbek tilida yoddan shakli bilan, know by heart esa yoddan bilmoq birikmasi bilan berilishi mumkin. O‘zbekcha yod-dan bil-moq shaklida -dan kelishik qo‘shimchasi va -moq fe’lning noaniq shakli ko‘rinadi, inglizcha konstruksiyada esa ma’no by predlogi va heart oti yordamida tashkil topadi. Ikkinchisi, affiksal nomuvofiqlik bo‘lib, bunda bir tilda grammatik ma’no qo‘shimcha orqali ifodalansa, boshqa tilda u yordamchi so‘z, predlog, artikl yoki gapdagi grammatik munosabatlar vositasida anglashiladi. O‘zbek tilidagi boshi ko‘kka yetmoq iborasida bosh-i shaklidagi egalik ko‘rsatkichi, ko‘k-ka shaklidagi jo‘nalish kelishigi va yet-moq fe’l shakli mavjud. Ingliz tilidagi to be over the moon iborasi esa boshqa morfosintaktik vositalar orqali shakllanadi. Bu misollar bir xil yoki yaqin mazmunning turli morfologik vositalar yordamida ifodalanishini ko‘rsatadi; ularning barchasini mutlaq lakuna deb emas, ayrimlarini morfologik va strukturaviy nomuvofiqlik sifatida baholash maqsadga muvofiq.

Uchinchi yo‘nalish morfologik turg‘unlik va grammatik o‘zgaruvchanlik bilan bog‘liq. Frazeologik birlikning umumiy shakli barqaror bo‘lsa-da, ayrim komponentlari gap tarkibida zamon, shaxs yoki boshqa grammatik shakllarni qabul qilishi mumkin. Masalan, ingliz tilidagi to kick the bucket iborasida kick fe’li zamon talabiga ko‘ra kicked the bucket shaklida o‘zgaradi; o‘zbek tilidagi jon bermoq birikmasi esa jon berdi, jon beradi kabi shakllarda qo‘llanadi. Bunda ingliz tilida fe’l shakli o‘zgarishi, o‘zbek tilida esa ber-di tarkibidagi o‘tgan zamon ko‘rsatkichi muhim grammatik vazifani bajaradi. Demak, frazeologik turg‘unlik barcha komponentlarning mutlaqo o‘zgarmasligini anglatmaydi; grammatik o‘zgarishlarning me’yori va ularning ibora ma’nosiga ta’siri alohida tekshirilishi kerak. To‘rtinchi yo‘nalish morfologik vositalar va frazeologik ma’no o‘rtasidagi munosabat bo‘lib, unda affikslar va grammatik shakllar iboraning semantik yaxlitligi bilan o‘zaro bog‘liq holda tahlil qilinadi. Ingliz va o‘zbek tillaridagi frazeologik konstruksiyalar strukturaviy modellari bo‘yicha farqlanishi hamda morfologik vositalarning turlicha qo‘llanishi mumkinligi Narmuratov va Usarova tadqiqotlaridagi kuzatishlar bilan uyg‘unlashadi.

Muhokama

Olingan nazariy natijalar frazeologik lakunalarning morfologik xususiyatlarini faqat qo‘shimchalar yoki so‘z shakllaridagi tafovutlar asosida izohlash yetarli emasligini ko‘rsatadi. Ingliz tili grammatik

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

ma’nolarni ko‘pincha yordamchi so‘zlar, predloglar, so‘z tartibi va cheklangan shakl o‘zgarishlari orqali ifodalasa, o‘zbek tilida grammatik munosabatlar ko‘proq agglutinativ qo‘shimchalar vositasida namoyon bo‘ladi. Shunga qaramay, ingliz tilida ham flektiv shakllar mavjud, o‘zbek tilida esa grammatik munosabatlar faqat qo‘shimchalar bilan chegaralanmaydi. Shu sababli frazeologik birliklarni qiyoslashda muayyan tilning umumiy morfologik tipini hisobga olish bilan birga, alohida iboraning grammatik tuzilishi, komponentlarining o‘zgarish imkoniyati, idiomatik ma’nosi va nutqdagi vazifasini ham aniqlash lozim. Frazeologik birliklarning strukturaviy-semantik tasnifiga bag‘ishlangan tadqiqotlar grammatik shakl, komponentlar tarkibi va yaxlit ma’no o‘rtasidagi aloqani o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi (Asatullayeva, G‘oyibov va Abdusamadov).

Morfologik lakunalarni aniqlashda uch holatni farqlash ayniqsa muhim: birinchisi, boshqa tilda to‘liq frazeologik muqobilning yo‘qligi; ikkinchisi, ma’no jihatdan mos, lekin morfologik va strukturaviy jihatdan farqli frazeologik ekvivalentning mavjudligi; uchinchisi, ayni frazeologik birlikning o‘z tilida grammatik shakllar bo‘yicha o‘zgarishi. Birinchi holatda izohli tarjima yoki tavsifiy ifoda talab qilinishi mumkin, ikkinchi holatda funksional frazeologik muqobil tanlanadi, uchinchi holatda esa grammatik o‘zgarish iboraning turg‘un ma’nosini saqlab qolishi yoki buzishi nuqtayi nazaridan baholanadi. Shuning uchun har qanday morfologik farqni lakuna deb belgilash ilmiy jihatdan to‘g‘ri emas. Mazkur tezisda taklif etilgan yondashuvning cheklovi shundaki, tahlil nazariy va misollarga asoslangan bo‘lib, morfologik lakunalarning miqdoriy taqsimoti aniqlanmagan. Kelgusida ikki tilli frazeologik lug‘atlar, parallel korpuslar va kontekstual misollar asosida olib boriladigan tadqiqotlar ushbu tasnifni empirik jihatdan tekshirish imkonini beradi.

Xulosa. Frazeologik lakunalarning morfologik xususiyatlari tillarning grammatik tizimi, frazeologik birliklarning tarkibiy tuzilishi va idiomatik ma’noning ifodalanishi o‘rtasidagi murakkab munosabatlarni aks ettiradi. Ingliz va o‘zbek tillarini qiyoslash grammatik kategoriya nomuvofiqligi, affiksal farqlar, morfologik turg‘unlik hamda grammatik o‘zgaruvchanlikni frazeologik lakunarlikni tahlil qilishdagi muhim mezonlar sifatida ko‘rib chiqish mumkinligini ko‘rsatadi. Biroq morfologik tafovutning o‘zi mutlaq frazeologik lakuna mavjudligini isbotlamaydi: buning uchun boshqa tilda to‘liq frazeologik muqobil bor-yo‘qligi va mavjud ifodaning ma’no hamda funksional jihatdan mosligi aniqlanishi kerak. Shunday qilib, frazeologik lakunalarni morfologik jihatdan o‘rganish qiyosiy tilshunoslik, tarjimashunoslik va frazeografiya uchun muhim bo‘lib, grammatik shakllar bilan frazeologik ma’no o‘rtasidagi aloqalarni chuqurroq tushunishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Asatullayeva, M. (2024). Classification of phraseological units in English and Uzbek languages. PEDAGOGS International Research Journal, 53(1), 28–32. https://pedagogs.uz/ped/article/view/891
2. Denisova-Schmidt, E., Markovina, I., & Nicolas-Kryzhko, L. (2020). The lacuna model: A new approach to cross-cultural management research. International Journal of Cross Cultural Management, 20(3), 329–343. https://doi.org/10.1177/1470595820973448
3. G‘oyibov, U. A., & Abdusamadov, Z. N. (2022). The structural and semantic analysis of the anthroponomic component phraseological units in English and Uzbek languages. American Journal of Philological Sciences, 2(11), 36–47. https://doi.org/10.37547/ajps/Volume02Issue11-06
4. Narmuratov, Z. R. (2024). Frazeologik birliklar komponentlari tahlili va ularning strukturaviy modellari. Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari, 4(7), 193–196. https://doi.org/10.47390/SPR1342V4I7Y2024N31
5. Usarova, M. (2024). A comparison study of substantive phraseological units in English and Uzbek. O‘zMU xabarlari, 1(1.7.1), 322–324. https://doi.org/10.69617/nuuz.v1i1.7.1.3520

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.